

УДК 343.9

Савицька Світлана Леонідівна,
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри правосуддя
юридичного факультету

Інституту управління, технологій та права
Державного університету інфраструктури та технологій

Гоцуляк Ольга Олександрівна,
студентка II курсу магістратури
юридичного факультету

Інституту управління, технологій та права
Державного університету інфраструктури та технологій

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА БУЛІНГУ ТА ШЛЯХИ ЙОГО ПОДОЛАННЯ

Анотація. *Поняття булінгу, як повторюваної агресивної поведінки однієї людини щодо іншої з метою заподіяння моральної та/або матеріальної шкоди поширене в усьому світі. Це явище невпинно поширюється й у закладах освіти України. Від його наслідків потерпають усі учасники освітнього процесу: як діти, так і дорослі, що становить серйозну перешкоду у процесі реалізації встановлених і гарантованих Конституцією України прав та свобод.*

У даній науковій роботі шляхом систематизації головних ознак висвітлюється дефінітивна характеристика булінгу як форми насильства. Розглядаються наукові підходи до категорії «булінг». Визначаються детермінанти його виникнення та розповсюдження в закладах освіти. Досліджується структура булінгу та надається детальна характеристика його учасників: булера, жертви, спостерігача. Розкривається порядок реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти. Підкреслюються особливості юридичної відповідальності за вчинення булінгу. Проблематизується питання відсутності окремого законодавчого акту, покликаного протидіяти виникненню цькування та запобігати порушенню прав освітян. Досліджуються способи, методи та заходи боротьби з булінгом на загальноосвітньому, спеціальному та індивідуальному рівнях. Аналізується зарубіжний та національний досвід запобігання даному явищу. Наголошується на необхідності переймання Україною низки міжнародних практик, які відзначилися своєю ефективністю.

У ході дослідження, зроблено висновки про результативність та достатність застосованих заходів протидії булінгу і запропоновано нові способи запобігання даному явищу.

Ключові слова: агресія, булер, булінг, детермінанти булінгу, жертва булінгу, заклад освіти, насильство, освітнє середовище, спостерігач, учасник освітнього процесу, цькування.

Anotation. *The concept of bullying, as repeated aggressive behavior of one person towards another with the aim of causing moral and/or damage, is widespread throughout the world. This phenomenon is constantly spreading in educational institutions of Ukraine. All participants of the educational process – both children and adults, suffer from its consequences, which is a serious obstacle in the process of realizing the rights and freedoms, that are established and guaranteed by the Constitution of Ukraine.*

In this scientific work, by systematizing the main features, the definitive characteristics of bullying as a form of violence are highlighted. Scientific approaches to the "bullying" category are considered. Determinants of its occurrence and distribution in educational institutions are determined. The structure of bullying is studied and a detailed description of its participants (the bully, the victim, the observer) is given. The procedure for responding to cases of bullying (harassment) and the application of measures of educational influence in educational institutions is disclosed. The peculiarities of responsibility for bullying are emphasized. The issue of the absence of a separate legislative act designed to counteract the occurrence of bullying and prevent the

violation of the rights of educators is problematized. Ways, methods and measures of combating bullying at the general, special and individual levels are studied. The foreign and national experience of preventing this phenomenon is analyzed. Emphasis is placed on the need for Ukraine to adopt a lot of different international practices that have been noted for their effectiveness.

In the process of research, conclusions were drawn about the effectiveness and sufficiency of the applied anti-bullying measures, and new ways of preventing this phenomenon were proposed.

Key words: aggression, bullying, determinants of bullying, victim of bullying, educational institution, violence, educational environment.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день, широкого розповсюдження в освітньому середовищі набув феномен булінгу як систематичної, повторюваної ворожої та агресивної поведінки одного учасника освітнього процесу щодо іншого, що має на меті заподіяння моральної та/або фізичної шкоди. Його жертвами стають здобувачі освіти, педагогічні, науково-педагогічні працівники та інші особи, що провадять освітню діяльність. Оскільки повна загальна середня освіта є обов'язковою в Україні, то основну частку учасників освітнього процесу становлять саме малолітні та неповнолітні особи, які є найбільш вразливою верствою населення. У зв'язку з цим актуальності набуває питання вдосконалення чинного законодавства щодо захисту їх прав. Ст. 52 Конституції України встановлює рівність дітей у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Незважаючи на законодавче визнання, кількість міжособистісних конфліктів у закладах освіти постійно зростає. Тому, вкрай важливим, соціально вагомим і нагальним завданням є подальше дослідження даної проблематики та вдосконалення її правового регулювання для захисту від жорстокості та запобігання вчиненню правопорушень стосовно кожного учасника освітнього процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження явища булінгу, його детермінантів та причин виникнення в освітньому середовищі, аналіз способів боротьби з ним висвітлено у працях багатьох вітчизняних та зарубіжних учених, серед яких зокрема: Алексєєнко Г.О., Джуська А.В., Джуський В.В., Дорожко І.І., Запорожець А.К., Ільїна Н.М., Левченко Ю.О., Лейманн Х., Малихіна О.Є., Миронюк Т.В., Можайкіна О.С., Ольвеус Д., Плутицька К.М., Стремєцька В.О., Туріщева Л.В. та ін. Однак, для України, яка тільки почала робити перші кроки на шляху протидії булінгу, цей феномен досі залишається недостатньо вивченим та потребує подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу. Важливим завданням соціальної демократичної держави є здатність забезпечувати громадський порядок, мир, злагоду в суспільстві, визнавати людину, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканість і безпеку найвищою цінністю держави, сприяти захисту її прав та свобод. Однак, таке піднесення гуманістичної демократичної спрямованості і водночас низький рівень правової культури населення призводять до формування потенційно конфліктогенних особистостей.

Для початку, варто зосередити увагу на загальному визначенні поняття насильства, до якого найчастіше призводять сутички. Дослідники різних наукових галузей розглядають дане поняття головним чином у двох основних значеннях: у вузькому – як завдання фізичної та психологічної шкоди іншій особі, та у широкому – як порушення й утиски прав і свобод людини.

Насильство в освітньому середовищі має різний характер. Існує багато його видів, серед яких виділяють: явне або приховане, одноразове, багаторазове або систематичне, індивідуальне або колективне, реальне або уявне. Також, за спрямованістю умислу можна виокремити: фізичне, психологічне, вербальне, економічне, сексуальне та змішане насильство. Досить часто більшої шкоди, ніж фізичні знущання, завдає саме моральне або емоційне цькування, яке призводить до виникнення непоправних психологічних проблем у майбутньому. Однак, слід наголосити, що будь-які насильницькі дії, незалежно від способів їх вчинення, належать до найсерйозніших порушень прав і свобод людини, які завдають шкоди фізичному та психологічному здоров'ю кожному їх учаснику. Цькування в освітньому середовищі у світовій практиці отримало назву «булінг», що походить від англійського слова «to bully» і перекладається як знущатися, залякувати, чіплятися.

За останніми даними ВООЗ, Україна входить в першу десятку європейських країн за рівнем його поширення серед учнів 11-15 років [1]. Однією з причин цього можна вважати пізню активізацію уваги дослідників до даної проблематики. В зарубіжних країнах явище цькування в школі почали аналізувати ще у 60-х роках ХХ століття, коли замислилися над взаємозв'язком між девіантною поведінкою людини в дорослому віці і факторами її становлення в шкільні роки. Натомість перші кроки українськими вченими були зроблені лише порівняно нещодавно. На законодавчому рівні, тільки наприкінці 2018 року з'явилося визначення поняття «булінг». Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» № 2657-VIII від 18.12.2018 передбачено, що під булінгом або цькуванням варто розуміти діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

У науковій літературі немає одностайної думки щодо тлумачення даного явища. Так, першим детально дослідив і сформував визначення, яке стало загальноприйнятим, норвезький вчений Дан Ольвеус. У 1994 році вийшла друком його робота «Bullying at School: Basic Facts and Effects of a School Based Intervention Program», в якій було визначено: освітянин вважається таким, що зазнав знуцання, якщо систематично зазнавав негативних дій з боку одного або декількох інших учнів. Отже, на його думку, булінг характеризується трьома основними критеріями:

- це агресивна поведінка або навмисне «заподіяння шкоди»;
- вона повторювана та систематична;
- в міжособистісному середовищі наявний дисбаланс сил: учасник конфлікту, щодо якого здійснюється цькування, не може себе захистити, є безпорадним.

Крім того, вчений додав, що зазвичай шкільні знуцання відбуваються без явних для цього причин [2, с.1173].

Окремої уваги заслуговує позиція Джуської А.В. та Джуського В.В., які доходять висновку про подібність булінгу катуванню. Крім того, вони зазначають, що його необхідно розглядати також як вияв дискримінації, адже згідно з Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», одним із її видів є утиски, тобто небажана для особи та/або групи осіб поведінка, метою або наслідком якої є приниження їх людської гідності за певними ознаками або створення стосовно такої особи чи групи осіб напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери [3]. На думку Плутицької К.М., булінгом є форма навмисної, систематичної, агресивної поведінки одного чи декількох учнів стосовно іншого(их) із використанням дисбалансу влади чи фізичної сили за підтримки чи мовчазної згоди частини або всього колективу [4, с.80]. Цікавим є судження Можайкіною О.С., яка розглядає булінг з позицій делінквентного відхилення особи як сукупності протиправних дій, спричинених порушенням процесів самооцінки та самоаналізу. Крім того, наголошено, що булінг є тим соціальним явищем, яке закономірно притаманне саме підлітковій віковій категорії [5, с.106].

Дослідивши поняття булінгу, необхідно зосередитись на його детермінантах – причинах та умовах, що сприяють виникненню насильства в шкільному середовищі. Підґрунтям може бути суперництво, боротьба за панування, першість. Єдиної правильної системи детермінантів не вироблено. Слушною є позиція Миронюк Т.В. та Запорожець А.К. про те, що детермінантами булінгу варто вважати загальноновизнані суспільні криміногенні чинники злочинності. До них можна віднести: економічну кризу, майнову нерівність, безробіття, недоліки чинного законодавства, низький рівень правової освіченості і культури, вплив засобів масової інформації, зміни ідеології та ціннісних орієнтирів [6, с. 24]. Українським інститутом дослідження екстремізму запропоновано трирівневий поділ факторів, які спричиняють шкільне цькування:

- зовнішні, які передбачають вплив на підлітка з боку дорослих осіб – мами, тата, вчителя;
- особистісні, зумовлені як фізичними, так і психологічними показниками розвитку підлітка (затримка мовлення, вади опорно-рухового апарату, зріст, фізична форма);

– поведінкові, відображають прояви дитини в колективі – лідер, спостерігач, підлеглий, відмінник, двійочник [7, с.17].

Найбільш деталізовано причини булінгу можна розкрити через їх ієрархічну побудову – від індивідуальних до суспільних чинників. Першою є група особистісних факторів, до якої входять відмінність зовнішності, розлади розвитку, завоювання авторитету в колективі. Наступними виступають сімейні фактори, які відображають атмосферу мікросередовища виховання дитини. Ігнорування випадків булінгу закладом середньої освіти, невтручання в конфліктну ситуацію, відсутність належного контролю педагогічними та науково-педагогічними працівниками за поведінкою учнів, студентів, нездатність правильно вирішити ситуацію – ці та інші фактори становлять групу чинників впливу середовища. Останньою ж є група соціальних чинників, яка відображає суспільні проблеми загалом. До неї можна включити ідеологічні зміни, розповсюдження в соціальних мережах жорстоких відеороликів та ігор, відкритий доступ до незаконних сайтів, суспільна стереотипність.

Булінг демонструє груповий процес, до якого можуть бути залучені усі учасники освітнього процесу. Ст. 52 Закону України «Про освіту» № 2145-VIII від 05.09.2017 до них відносять: здобувачів освіти (вихованців, учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, аспірантів, докторантів, інших осіб, які здобувають освіту за будь-яким видом та формою здобуття освіти), педагогічних, науково-педагогічних та наукових працівників, батьків здобувачів освіти, фізичних осіб, які провадять освітню діяльність, інших осіб, передбачених спеціальними законами та залученими до освітнього процесу у порядку, встановленому закладом освіти. Цькування в освітньому просторі являє собою нерозривний трикутник напружених міжособистісних відносин. Для ефективної протидії випадкам булінгу в закладах загальної освіти необхідним завданням постає кримінологічна характеристика кожного учасника даного процесу через висвітлення їх соціально-рольових, моральних, психологічних особливостей, а також шляхом визначення структурованості шкільного колективу, перевірки рівня компетентності педагогічних працівників, дослідження умов життя і виховання дитини. Зазвичай, сторонами булінгу є булер – особа кривдника, жертва або потерпілий та треті особи, тобто спостерігачі [8, с.10].

Варто зосередити увагу на класифікації учасників, яку наводять Можайкіна О.С. та Коляда С.В. Так, ними виокремлено:

- ініціаторів булінгу
- помічників ініціатора
- жертву
- захисника потерпілого
- спостерігачів (свідків) [5, с.107]

Доцільно розпочати з дослідження особи винуватця або організатора – булера. Найчастіше ними стають особи, які невдоволені своїм місцем в структурі колективу, прагнуть бути його лідерами, однак не завдяки своїм інтелектуальним здібностям, а шляхом зацькування слабших, аби виглядати сильними і авторитетним на їх фоні. Булери сприймають свої дії як гру чи забаву, їм невласне почуття жалості і співпереживання. Основною метою булерів є постійне психологічне подавлення жертви, шляхом користування фізичними, соціальними, економічними перевагами. Періодично вони можуть «тренувати» свої навички залякування. Ці початкові акти булінгу часто набувають різних форм: від фізичних дій до емоційних чи словесних. Мотивами вчинення шкільного насильства можна назвати користолюбство, емоційну втіху, ревності, самоствердження, помсту, заздрощі.

Доречно підкреслити, що безпосередній вплив на становлення потенційного кривдника мають умови його життя та виховання. Саме в родині закладається підґрунтя для соціалізації дитини. Найчастіше булерами стають діти, що виховуються у криміногенній, протиправній, авторитарній чи аморальній сім'ях – тобто в такому мікросередовищі, в якому відсутні необхідні складові сприятливої родинної обстановки, а саме: ціннісні орієнтири, спільні інтереси та традиції, психологічна єдність, взаєморозуміння і повага, натомість панує нездорова конфліктогенна атмосфера. Також, досить часто вихідці з неповних сімей, незалежно від чинників їх утворення (осиротіння, позашлюбність, розлучення), вдаються до проявів булінгу. Причинами цього можна назвати ускладненість контролю за дитиною, недостатню кількість

уваги, проблеми матеріального становища, відсутність важливого прикладу взаємовідносин чоловіка і жінки, дітей та дорослих [9, с. 73-74].

Не можна оминати й нового явища – соціального сирітства, яке останніми роками швидко поширюється. Цей феномен передбачає відчуження живих батьків від виконання ними своїх обов'язків. Причинами соціального сирітства є часті та тривалі виїзди за кордон на заробітки, підвищення рівня алкоголізації та наркоманізації населення, зміна ціннісних орієнтирів, безвідповідальність [10, с.46].

Отже, загальна характеристика особи булера може мати наступний вигляд:

- фізично та емоційно сильніший за свою жертву;
- є домінуючим та імпульсивним;
- відмовляється виконувати встановлені правила та норми;
- має порівняно високу самооцінку;
- не схильний до співчуття та жалю;
- має проблеми у сімейному мікросередовищі;
- не розкаюється у вчинених діях [11, с. 63-65].

Булерам притаманні певні поведінкові прояви. Вони не вміють встановлювати дружні відносини з іншими здобувачами освіти, підопічними, співробітниками, використовують агресію як спосіб вирішення конфліктів та проблем, не здатні до самокритики. Якщо булери – учні або студенти, то вони погано навчаються або зовсім не відвідують заняття, проявляють жорстокість та емоційну нестабільність навіть до товаришів та викладачів.

Жертвою булінгу може стати будь-яка особа незалежно від статі, віку, зросту, інтересів. Однак, слід виокремити найпоширеніші риси характеру, які притаманні особам, потерпілим від шкільних цькувань. Тими тривожними чинниками, що властиві потенційним жертвам шкільного знущання є:

- низька самооцінка або незадоволеність собою;
- невпевненість, боязкість, підвищена тривожність, пасивність, сором'язливість, меланхолійність;
- постійна засмученість, безрадісність, плакучість;
- замкнутість, відсутність товаришів в колективі, самоізоляція, неспроможність вибудувати дружні відносини;
- відмінності у зовнішності;
- особливості поведінки;
- інші релігійні вірування, національність, сімейні традиції та звичаї [8, с.82-83].

Негативна реакція учасників освітнього процесу, як правило, виникає задовго до початку знущань, коли потенційна жертва починає відчувати неприйняття її колективом, класом, групою і залишається поза соціальними ситуаціями. Так, наприклад, в соціальних рекламах чи фільмах жертву булінгу зображено як особу, найчастіше дитину, яка одна сидить за обіднім столом в шкільній їдальні.

Звертаючись до праці Дана Ольвеуса, варто зазначити, що жертви булінгу бувають активні, яким притаманне поєднання одночасно побоювання й агресивності в поведінці, та пасивні або покірні, які характеризуються невпевненістю, чутливістю, беззахисністю, низькою самооцінкою, даючи зрозуміти іншим, що не зможуть помститися в разі нападу на них. Вони недооцінюють себе і почуваються непривабливими. Однією з найпоширеніших причин знущання щодо них є саме відмінність зовнішнього вигляду. На відміну від пасивних, активні жертви демонструють як тривожну, так і ворожу реакцію на соціальні ситуації. Також їх можна описати, як постійно стурбованих, обережних і спритних. Їм, як правило, важко сконцентрувати увагу під час занять, що проявляється в гіперактивності і надокучливості, що, в свою чергу, може спровокувати інших учнів на агресивні дії щодо них. Таким чином, активних жертв можна назвати підбурювачами [2, с.1179].

Для жертв булінгу його наслідки є більш серйозними, ніж для самих кривдників. Вони можуть проявитися одразу після вчинення цькування (тілесні ушкодження), так і через короткий і довгий проміжки часу (психологічні травми). Безпосередньо фізичними наслідками булінгу є синці, садна, подряпини, інші тілесні ушкодження. Найчастіше, внаслідок таких діянь розвиваються певні розлади

психіки. У потерпілих різко знижується сконцентрованість і працездатність, натомість проявляються агресивні емоції та відлюдкуватість [12].

Наступними учасниками процесу булінгу є спостерігачі, які виступають і зі сторони кривдника, і зі сторони потерпілого. Варто наголосити, що незалежно від того, чиї інтереси вони розділяють, кожен з них зазнає опосередкованого психологічного впливу. Спостерігачі-прихильники агресора зазвичай повністю підтримують всі його плани, мотиви, стратегії, діяння, однак, в основному, безпосередньої участі не приймають. Така поведінка оточуючих завдає сильнішого удару жертві цькування. Насмішки, виклики, крики на підтримку булера ще більше «мотивують» його до вчинення жорстоких дій аби показати всі свої можливості [9, с. 90]. Існують різні класифікації свідків цькування. Плутицька К.М. їх поділяє на: активних – тих, хто підтримує булера, допомагає йому, але агресивні дії безпосередньо не вчиняє; посилювачів, які не відіграють значної ролі, проте своїм сміхом або криками активізують кривдника; аутсайдерів, випадкових свідків цькування; відповідачів, залучених для підтримки потерпілого [4, с.78]. Залежно від зв'язку з булером, спостерігачів можна поділити також на такі види:

– наслідувачі - ті, що тісно пов'язані з особою кривдника, явно й активно підтримують його дії, часто виконують доручення і вказівки, однак організаторами булінгу не виступають (найближчі товариші, фанати);

– пасивні послідовники – ті, хто відкрито морально підтримують булера, проте жодних дій не вчиняють;

– пасивні прибічники - безініціативно спостерігають за процесом зі сторони, не видаючи свого схвалення агресивних дій кривдника [8, с.12].

Серед спостерігачів зі сторони жертви також можна виділити два типи:

– активні оборонці – відкрито втручаються в процес булінгу, допомагають жертві врятуватися від шкільного знущання;

– бездіяльні адвокати – ті особи, які не підтримують шкільне знущання, усвідомлюють протиправність та небезпечність вчинюваних дій, проте ніяк не намагаються допомогти потерпілому.

Окрім вищеперерахованих, можна виділити такий тип спостерігачів як байдужі або відчужені. Вони не підтримують жодну сторону процесу шкільного булінгу, залишаються осторонь [13, с. 68].

Крім кривдника, жертви і спостерігачів в процесі булінгу приймають участь батьки або особи, які їх замінюють. Однак їх роль в даному процесі найчастіше є опосередкованою. Основна задача рідних полягає у своєчасному виявленні та усвідомленні наявності проблем у дитини-потенційного булера і дитини-потенційної жертви. Труднощі зазвичай виникають у зв'язку з тим, що діти замовчують те, що їх турбує, бентежить чи дратує. Так, за даними дослідження ЮНІСЕФ понад 40% дітей не діляться ні з ким своїми проблемами [14]. Потенційні булери надають перевагу самотійному вирішенню конфліктів, не допускаючи втручання дорослих, а жертви соромляться чи бояться про випадки цькування та приниження щодо них, аби не спровокувати агресора знову.

Булінг як вид насильства може виявлятися у найрізноманітніших діяннях. Для початку, варто виокремити два основні його види залежно від форми: прямий або видимий, та прихований або непримітний. Так, перший з них передбачає явну силову агресивність й ворожість, які проявляються у завданні різної тяжкості тілесних ушкоджень, а також негативний емоційний вплив, що виражається через словесні образи, погрози, шантажування; сексуальне насильство. Різновидами прямого булінгу є:

– вербальний булінг, який вчиняється головним чином словами (присвоєння образливих прізвиськ «ботан», «ябіда» та ін., критикування, обмовляння, обзивання);

– зневажливі жести та міміка;

– псування майна та інші протиправні діяння щодо нього (ламання, трощення, розбивання, захоування, викрадання);

– явне відділення, тобто навмисне відокремлення та ізоляція жертви від колективу;

– вимагання, тобто примушування віддати особисті речі, їжу, гроші [9, с.80-81].

За способами вчинення булінгу можна виокремити: фізичний, психологічний, соціальний, економічний, сексуальний.

Фізичним булінгом є систематичні протиправні дотики та тілесні ушкодження. До його проявів відносяться: штовхання, ляпаси, підніжки, стусани, кусання.

Психологічним булінгом слід вважати часте поширення образливих чуток, постійні саркастичні жарти, насмішки, ігнорування, глузування, шантаж, залякування, погрози.

Соціальне насильство проявляється в навмисному відстороненні та ізолюванні особи від колективу (неприйняття в команду під час шкільного турніру).

Виразами економічного цькування є повторювані дрібні крадіжки, пошкодження особистих речей, одягу, вимагання грошей.

Сексуальний булінг проявляється у прихованих зйомках в роздягальнях, принизливих жестах і міміці, образливих чутках та прізвиськах сексуального характеру [15, с.5].

На сьогоднішній день, в умовах швидкого науково-технічного прогресу, набув поширення ще один різновид шкільного цькування – кібербулінг, який відноситься до віртуальних видів насильства та проявляється у насильницьких діях з використанням електронних засобів та доступу до мережі Інтернет. Так, його прикладами є: флеймінг, під яким розуміють обмін короткими грубими репліками в чатах соціальних мереж, на форумах, в групах; зачіпки – періодичні повідомлення образливого характеру, які відправляються жертві; ошуканство – вивідання особистої інформації особи шляхом обману та поширення її в мережі Інтернет; самозванство – позиціонування себе як жертви, використання її персональних даних; обмовлення, тобто поширення неправдивої інформації з використанням комп'ютерних технологій; ostracizm – відторгнення особи з мережевого простору, блокування її сторінок в соціальних мережах; сталкінг – анонімне переслідування особи для подальшого психологічного насильства; хепіслеппінг – фіксування на відео реальних нападів і бійок, поширення їх в соціальні мережі. Крім вищезазначених, останнім часом розповсюдженими стали «групи смерті» для підлітків. Їх суть полягає в постійному контакті з дитиною для схилення її до різноманітних дій (наприклад, доведення до самогубства) [9, с.108-109].

Варто підкреслити, що будь-який вид булінгу заподіює непоправної шкоди моральному, а за часту й фізичному здоров'ю учасника освітнього процесу – як дитини, так і дорослої особи. Такий вплив може проявлятися безпосередньо й опосередковано. Найбільше страждає потерпілий, який почуває себе нікчемним, пригніченим і безправним, у нього занижується самооцінка, виникає апатія. Крім того, статус жертви надовго закріплюється за особою, через що виникають проблеми з успішністю у навчанні/роботі та поведінкою. Опосередкована шкода булінгу виявляється за часту в абсолютному відверненні інших учасників освітнього процесу або їх байдужості до проблеми, у зв'язку з чим у потерпілого виникає усвідомлення себе зайвим. На фоні перерахованих чинників, жертви насильства в освітньому середовищі відносяться до групи підвищеного ризику розвитку нервово-психічних захворювань [12].

Випадки булінгу носять комплексний характер, адже мають багато форм свого прояву, і потребують злагодженого реагування встановлених суб'єктів для повернення безпеки освітньому середовищу. Варто підкреслити, що одноособово подолати це явище неможливо. Для уніфікації дій закладів освіти у разі виявлення цькування, Міністерством освіти і науки України було розроблено алгоритм і закріплено його Наказом №1646 від 28.12.2019 «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти». Це своєрідна інструкція, яка визначає ознаки булінгу, прояви, що можуть свідчити про його вчинення, а найголовніше, встановлює механізм врегулювання таких ситуацій. Також, наказом закріплено систему суб'єктів реагування, до яких окрім керівників і працівників освітніх закладів, належать: служба освітнього омбудсмена, служби у справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, органи місцевого самоврядування, територіальні органи Національної поліції України, а також засновники закладів освіти чи уповноважені ними органи.

Найчастіше, безпосередніми свідками булінгу є педагогічні (науково-педагогічні) працівники закладу освіти. Вони першими можуть помітити зміни в атмосфері класу (групи) і повинні швидко та впевнено реагувати, знаючи порядок своїх дій. Так, вони зобов'язані вжити заходів для припинення негативного впливу, за необхідності надати домедичну допомогу потерпілому, викликати бригаду швидкої допомоги, повідомити керівника освітнього закладу та щонайменше одного з батьків чи інших

законних представників дитини, яка є стороною булінгу, а також, за потреби, звернутись до територіальних органів Національної поліції України.

Зауважимо, що випадки цькування можуть відбуватися як у приміщенні закладу освіти, так і на прилеглих територіях (включаючи роздягальні, спортивні зали, їдальні, вбиральні, коридори), а також за його межами у разі проведення освітніх заходів, які затверджені освітніми програмами чи планами роботи. Зважаючи на це, булінг може відбуватися поза увагою педагогічних (науково-педагогічних) працівників. Особи, які стали його сторонами або мають підозри щодо вчинення цькування стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу або про який отримали достовірну інформацію, повинні невідкладно повідомити в усній або письмовій формі (у тому числі застосовуючи засоби електронної комунікації) керівника закладу освіти або інших суб'єктів реагування на випадки булінгу (цькування) в закладах освіти. Часто, необхідно допомогти дитині оформити заяву та передати її до адміністрації освітнього закладу. Їх прийом, попередній розгляд та реєстрація здійснюється у день надходження. Подальше швидке реагування покладається на керівника освітнього закладу, який невідкладно, але не пізніше однієї доби, зобов'язаний повідомити про випадок булінгу територіальний підрозділ Національної поліції України та хоча б одного з батьків або іншого законного представника дитини, а також службу у справах дітей з метою виявлення причин, які призвели до випадку цькування та їх усунення. Оскільки, після вчинення булінгу для його сторін неминуче настають психологічні наслідки, то керівнику необхідно звернутися до центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді для подальшого визначення необхідних соціальних методів і послуг, надання підтримки психологів. Алгоритм дій передбачає скликання протягом трьох робочих днів з дня отримання повідомлення про цькування, засідання комісії, яка розглядатиме даний випадок. До її складу входять голова в особі керівника освітнього закладу, заступник голови, секретар і не менше п'яти членів, якими є педагогічні (науково-педагогічні працівники), практичний психолог, соціальний педагог, представники служб у справах дітей та центру соціальних служб сім'ї дітей та молоді. Крім того, можуть залучатися батьки чи інші законні представники дитини – сторони булінгу та інші суб'єкти реагування. З метою відновлення безпеки освітнього середовища та нормалізації умов для сприятливого здобуття освіти у класі (групі), на комісію покладаються наступні завдання: зібрати інформацію про детермінанти ситуації булінгу, дослідити висновки практичного психолога та за наявності соціального педагога, відомості служби у справах дітей, перевірити матеріали, що зберіглись на технічних засобах та засобах електронної комунікації. Проаналізувавши зібрані дані, приймається рішення щодо обґрунтованості заяви. Якщо комісія доходить висновку про наявність обставин булінгу, то на неї покладено завдання оцінити потреби сторін в забезпеченні соціально-психологічними послугами, визначити необхідні заходи виховного впливу, проводити подальший моніторинг ефективності заходів протидії причинам булінгу, надавати рекомендації педагогічним (науково-педагогічним) працівникам щодо наступних методів проведення освітнього процесу та інших заходів з дітьми та їх батьками або іншими законними представниками. Слід наголосити, що діяльність комісії ґрунтується на певних принципах, зокрема, конфіденційності та захисту персональних даних. Тобто, особам, які були залучені до її засідань, заборонено розголошувати стороннім особам інформацію, що стала відомою їм у зв'язку з виконанням вищенаведених завдань, і використовувати її в свої інтересах.

Явище булінгу виникло давно і відповідальність за його вчинення знайшла відображення у багатьох нормативно-правових актах світової спільноти. Оскільки його найчастішими жертвами є діти, то одним з головних міжнародних документів в галузі захисту дітей є Конвенція ООН про права дитини (далі – Конвенція), що була прийнята 20 листопада 1989 року Генеральною Асамблеєю ООН. В Україні вона набула чинності з 27 вересня 1991 року. Конвенцією наголошено на обов'язку держав-учасниць вживати всі необхідні заходи, засоби та методи, щоб забезпечити ефективний захист дітей від будь-якої форми дискримінації, покарання через інакшість статусу, соціальних та політичних поглядів чи переконань дитини, батьків дитини, законних опікунів чи інших членів сім'ї. Крім того, кожній дитині гарантуються права на: життя, свободу думки, совісті та релігії, свободу асоціацій та мирних зборів, громадянство, ім'я та сімейні зв'язки, вільне висловлювання своїх поглядів стосовно питань, що так чи інакше торкаються її.

Важливо підкреслити, що відповідно до ст. 16 Конвенції жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного втручання в здійснення її права на особисте і сімейне життя, а також на її честь та гідність. Варто зазначити, що національне законодавство на сьогодні не містить спеціального закону, який би належним чином врегулював захист неповнолітніх осіб. Насамперед, їх статус визначено окремими статтями ряду законів і підзаконних нормативно-правових актів. Так, ст. 52 Конституції України закріпила рівність дітей незалежно від походження та від того, чи народжені вони у шлюбі, заборонила їх експлуатацію та насильство, поклала на державу обов'язок утримання і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Національне законодавство в сфері захисту прав дитини також складають: Цивільний кодекс України, Сімейний кодекс України, Закони України «Про охорону дитинства», «Про освіту», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» та інші.

За скоєні правопорушення залежно від суспільної небезпеки дитина може нести адміністративну або кримінальну відповідальність. Варто наголосити, що відповідно до ст.12 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), адміністративній відповідальності підлягають ті особи, які на момент вчинення проступку досягли шістнадцяти років. Кримінальний кодекс України (далі – ККУ) в ч.1 ст.22 встановлює мінімальний вік кримінальної відповідальності також 16 років. Однак, ч.2 цієї статті передбачено ряд кримінальних правопорушень, за які відповідальність настає з 14 років, зокрема за: умисне вбивство, диверсію, бандитизм, умисні тяжкі тілесні ушкодження, захоплення заручників, звалтування, вимагання та інші. Крім того, ч. 3 ст. 184 КУпАП передбачає накладення штрафу у розмірі від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян на батьків або осіб, які їх замінюють у разі вчинення їх дитиною адміністративного проступку у віці віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років.

Не дивлячись на сумну статистику досліджень ЮНІСЕФ 2017 року, відповідно до якої 67% дітей були жертвами шкільного цькування, в Україні питання встановлення відповідальності за вчинення булінгу почало розглядатися нещодавно [14]. Першою сходинкою на шляху подолання даного явища стало прийняття вищезгаданого Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», який нарешті привернув увагу до проблем взаємовідносин між дітьми в закладах освіти, визнавши булінг не різновидом конфліктів, а однією з форм насильства. Також, ним закладено підґрунтя для формування механізму попередження та протидії булінгу. Нормативно-правовим актом доповнено ст. 173⁴ КУпАП, згідно з ч.1 якої на учасників освітнього процесу, що вчиняють діяння фізичного, психологічного, соціального, економічного, сексуального цькування, накладається штраф від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин. Ч.2 цієї статті передбачає накладення штрафу вже від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин, якщо такі дії вчинялись групою осіб чи повторно протягом року після того, як адміністративне стягнення вже накладалось.

Важливим кроком є притягнення до адміністративної відповідальності керівника закладу освіти за неповідомлення уповноважених підрозділів органів Національної поліції України про випадки булінгу щодо учасника освітнього процесу. Відповідно до ч. 5 ст. 173⁴ КУпАП такі дії тягнуть за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до одного місяця з відрахуванням до двадцяти відсотків заробітку керівника освітнього закладу.

В зарубіжних країнах найбільш поширеним стягненням за вчинення булінгу також є штраф. В США, наприклад, на учня за булінг може накладатися штраф у розмірі 500 доларів, а за кібербулінг – від 1 до 11 тисяч доларів [16]. У Новій Зеландії сума штрафу сягає 50 тисяч доларів [17]. Цікавим є досвід Канади. Ця країна залишила позаду суворі методи покарання здобувачів освіти, які вчиняли булінг (виключення із закладу освіти, відділення від колективу, домашнє навчання або повне відсторонення від нього), натомість зробила акцент на превентивно-виховній роботі з усіма учасниками освітнього середовища. Крім того, в канадських школах запроваджено обов'язковий нагляд під час перерв, який здійснюється працівниками в малодоступних і часто неконтрольованих місцях [18].

Варто детально розглянути й склад такого адміністративного правопорушення як булінг. Так, відомо, що відповідальність за його вчинення передбачена статтею 173⁴, яка розташована в главі 14 КУпАП. З її назви можна зрозуміти, що родовим об'єктом даного правопорушення виступає громадська безпека та громадський порядок. Безпосереднім об'єктом цькування можуть бути: фізичне та моральне здоров'я учасників освітнього процесу та їх психологічна, фізична, економічна, сексуальна недоторканість [19, с. 137].

Об'єктивна сторона булінгу передбачає діяння, виражене у дії або бездіяльності, яке може бути фізичним, економічним, сексуальним, психологічним або соціальним. Крім того, це правопорушення має формально-матеріальний склад, тобто з одної сторони настання наслідків не є обов'язковими, а визнається альтернативним результатом щодо інших елементів діяння, з іншої сторони – охоплюється складом булінгу [19, с. 138].

Суб'єктами адміністративного правопорушення є учасники освітнього процесу. Як згадувалось вище, до них віднесено: здобувачів освіти, педагогічних, наукових та науково-педагогічних працівників, батьків здобувачів освіти, фізичних осіб, які реалізують освітню діяльність, а також інших осіб, що передбачені спеціальними законами та залучені до освітнього процесу у встановлено закладом освіти порядку. Слід підкреслити, якщо булінг вчинено неповнолітніми та малолітніми, то відповідальність нести будуть батьки або особи що їх замінюють. Зі змісту статті 173⁴ КУпАП прямо випливає, що суб'єктивна сторона характеризується умисною формою вини. Мета цькування прямо не зазначена в статті, однак її можна простежити в Законі України «Про освіту». Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону діяння вчиняється для заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, викликання страху, тривоги, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, спричинення соціальної ізоляції потерпілого.

Доцільно підкреслити, що за вчинення булінгу національним законодавством України передбачена тільки адміністративна відповідальність. Однак, бувають випадки опосередкованого цькування, які призводять до вчинення злочинів з фатальними наслідками і тягнуть за собою настання кримінальної відповідальності. Відповідно до ч.3 ст. 120 ККУ, за доведення до самогубства або до замаху на самогубство неповнолітньої особи, що є наслідком жорстокого поводження з нею, шантажу, примусу до протиправних дій або систематичного приниження людської гідності, призначається покарання у вигляді позбавлення волі на строк від семи до десяти років. Іноді дії булінгу можуть переростати в злочин, передбачений ст. 127 ККУ – катування, адже межа між ними досить тонка. Відрізнити їх можна головним чином за суб'єктом. Проте, в основному, діяння булера кваліфікують як хуліганство за ст. 296 ККУ, яке відповідно до внесених змін віднесене до кримінальних проступків. Також, за часту, вияви фізичного цькування спричиняють жертві різної тяжкості тілесні травм, тобто протиправного порушення анатомічної цілісності та функціональності органів і тканинних рівнів організму людини. За навмисні легкі тілесні ушкодження відповідальність настає з 16 років. Натомість, відповідно до ч.2 ст.22 ККУ за нанесення середньої тяжкості та тяжких тілесних ушкоджень до кримінальної відповідальності притягаються особи у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років. На сьогодні, в Україні вже є статистика у судовій практиці щодо притягнення осіб до адміністративної відповідальності за вчинення булінгу. Відповідно до Єдиного державного реєстру судових рішень, станом на кінець листопада 2022 року судами було розглянуто 997 справ. Дані Національної поліції України за 2020 рік свідчать про складання працівниками поліції 253 протоколів про адміністративні правопорушення. Крім того, станом на 12.03.2021 за фактами вчинення булінгу на профілактичний облік поставлено 25 осіб.

Член комітету NextGen Національної асоціації адвокатів України Олена Мироненко-Шульга виокремлює три причини, у зв'язку з якими суд закриває провадження по справах, не притягаючи осіб до відповідальності. Першою є причина відсутності характерних рис булінгу в діяннях. По-друге, в протоколах про адміністративне правопорушення подія детально не описується, зазначаються лише загальні відомості, чим ускладнюється процес доказування вини особи. Третя причина закриття справ полягає у відсутності складу адміністративного правопорушення [20]. Важливо наголосити, що часто адміністративної відповідальності притягають саме батьків, накладаючи на них штраф, однак це не сприяє

виправленню, профілактиці та протидії вчиненню подібних дій дитиною у майбутньому. Діти відчують безкарність і продовжують порушувати закони. Ставши дорослими, колишні булери вчиняють адміністративні правопорушення більшої суспільної шкідливості, а часто й кримінальні проступки та злочини.

Ключовим елементом всебічної реакції на шкільне насильство та знуцання є законодавче визнання існування явища булінгу та захисту від таких діянь. Саме через закони суспільству передаються конкретні повідомлення про проблеми в різних сферах життєдіяльності. Тому надважливим завданням перед державою постає здатність забезпечити їх дотримання та виконання. На сьогоднішній день, більшістю країн світової спільноти вже прийнято нормативно-правові акти різної юридичної сили, що спрямовані на протидію цькуванню в освітньому середовищі. Для пошуку ефективних способів боротьби з даним явищем та переймання Україною позитивного досвіду, варто детально дослідити законодавче врегулювання проблем булінгу в зарубіжних країнах.

У 2004 р. Республіка Корея запровадила закон «Про боротьбу з насильством та залякуванням в школах». Його головною метою є захист прав учнів та формування їх як здорових членів суспільства, а також захист потерпілих від цькування, перевиховання агресорів та налагодження нормальних взаємовідносин між учнями-жертвами та учнями-булерами. Для цього Корея розробляє генеральний план, який включає моніторинг освіти, підтримку та реабілітацію, партнерство між установами та навчальними закладами, а також запровадження інституції шкільних радників [21, с.34].

На Філіппінах Закон «Проти булінгу-2013» забезпечує основу для національних ініціатив з підвищення обізнаності учасників шкільного процесу із ознаками, причинами, наслідками булінгу та реформації шкільної політики. Він вимагає від усіх початкових та середніх шкіл прийняття автономних статутів щодо подолання випадків знуцань, встановлення відповідних механізмів та вимог до звітності та окреслення санкцій за їх невиконання [22].

В Австралії в 2003 році було розроблено Національну систему безпечних шкіл (NSSF) для сприяння національному підходу до протидії булінгу в школах. Програма включає існуючі передові практики та забезпечує узгоджену роботу державних органів та громадських організацій для допомоги школам у вирішенні проблем, пов'язаних з булінгом, знуцанням та переслідуванням учасників освітнього процесу. NSSF законодавчо закріплена Законом «Про допомогу школам» 2004 року [23].

У Фінляндії ст. 29 Закону «Про базову освіту», встановлено, що кожен учень має право на безпечне шкільне середовище, а також покладено відповідальність на органи управління освітою за те, щоб учні не зазнавали насильства та знуцання в школі [24]. Подібно до цього нормативно-правового акту, у Швеції Закон «Про дискримінацію» 2009 року та Закон «Про освіту» 2010 року забороняють будь-які форми дискримінації та знуцань у школах, а відповідно до Закону «Про освіту» школи зобов'язані розслідувати та повідомляти про всі випадки булінгу та складати річний план запобігання випадкам шкільного цькування та звітувати про його виконання. Закон також забороняє покарання тих, хто повідомляє про випадки знуцань та право учасників освітнього процесу на відшкодування шкоди, якщо школа не виконала усіх покладених на неї обов'язків, що призвели до випадку булінгу. У Канаді провінції Онтаріо та Квебек мають цілу нормативно-правову базу щодо булінгу у школах. Законодавство Онтаріо стосується всіх випадків знуцання і визначає права та обов'язки міністерств та працівників шкіл, включаючи вчителів та шкільні ради. Однак його недоліком є той факт, що закони діють лише в державних школах, натомість приватні залишаються поза контролем. Законодавство Квебеку визначає знуцання як "будь-яку пряму або непряму поведінку, вчинок чи жест, у тому числі за допомогою використання соціальних мереж, шантажу чи хитрощів, залякування в Інтернеті, що вчиняється для заподіяння різної шкоди як фізичної, так і моральної. У Мексиці в 2014 році прийнято Закон «Про захист прав дітей та підлітків», який вимагає від органів влади розробити стратегію виявлення, запобігання та ліквідації булінгу. Відповідно до цього нормативно-правового акту державні службовці мають навчити працівників шкіл правильно реагувати на випадки булінгу, крім того на заклади освіти покладається обов'язок створити механізми, що забезпечують догляд, консультування та захист дітей, які зазнають утисків чи насильства в школі [21, с.34].

У багатьох інших країнах немає спеціального законодавства про булінг, однак протидія шкільному цькуванню охоплюється загальними законами про дискримінацію та про освіту, які мають більш широкий спектр. Так, у Великій Британії на знуцання поширюється дія таких законів: «Про освіту» 2006 року, Положення про незалежну школу 2010 року, Закон «Про рівність» 2010 року, Закон «Про дітей» 1989 року, Закон «Про домагання» 1997 року, Закон «Про шкідливі зв'язки» 1988 року, Закон «Про громадський порядок» 1986 року. Відповідно до зазначених нормативно-правових актів, саме школи несуть відповідальність за реалізацію ефективних стратегій боротьби із цькуванням та захист учнів від нього. В Ірландії дітей та підлітків захищають від знуцань такі закони: «Про рівний статус», «Про рівність зайнятості» 1998-2008 років, «Про безпеку, здоров'я та добробут на виробництві» 2005 року, «Про освіту» 2000 року. У Сінгапурі врегулює проблеми булінгу Закон «Про захист від переслідувань». Ним охоплюються способи протидії випадкам шкільного цькування в частині захисту осіб від незаконного переслідування, а також від неправдивих фактів, поширених в мережі Інтернет. У США, хоча на федеральному рівні не існує єдиного закону про боротьбу із залякуванням, деякі закони, такі як Закон «Про вдосконалення шкіл Америки» та Закон «Про школи та громади, що не містять наркотиків» всебічно забезпечують основу запобігання булінгу. Боротьба зі шкільним цькуванням також охоплюється федеральним законом «Про громадянські права», що часто застосовується Міністерством освіти та Міністерством юстиції. Окремі штати прийняли закони та державні кодекси про освіту, щоб запобігти шкільним знуцанням та захистити дітей [21, с. 35].

Оскільки, на сьогоднішній день в умовах швидкого науково-технічного прогресу значно зростає кількість випадків кібербулінгу в багатьох країнах, серед яких і Україна, доцільно зазначити ті нормативно-правові акти іноземних держав, що спрямовані на врегулювання даної проблеми.

У США штат Каліфорнія у 2011 році прийняв нормативно-правовий акт (білл), що стосується булінгу в соціальних мережах через мобільні додатки та інші технічні прилади, якими має змогу користуватися адміністрація закладу освіти, що дозволяє зупинити тих, хто займається кіберзнуцаннями. В Австралії, у 2015 році прийнято Акт посилення Інтернет-безпеки для дітей, який зосереджений на боротьбі з кібербулінгом. Цим нормативно-правовим документом вводиться посада Дитячого уповноваженого з питань електронної безпеки для керівництва зусиллями, включаючи створення системи скарг та видалення шкідливих матеріалів із соціальних мереж [25].

Також, цікавим є досвід Нової Зеландії, яка у 2015 році прийняла Закон «Про шкідливий цифровий зв'язок», метою якого є стримування та запобігання шкідливим комунікаціям, зменшення їх впливу на жертв та створення системи для швидкого вирішення скарг та видалення шкідливих матеріалів у мережі Інтернет. Він забезпечує широкий спектр засобів правового захисту, які може призначити окружний суд, включаючи: видалення матеріалів; публікацію про розкаяння та вибачення булера; надання скаргнику права на відповідь. Часто застосовується і така санкція як розголошення особи джерела анонімного повідомлення. Ця інформація поширюється на офіційних веб-порталах державних органів, на які покладено обов'язок вирішувати випадки кібербулінгу [26].

Відповідно до Маніфесту проти залякування, що був прийнятий у 2002 році в Норвегії, центральні органи влади підтримали дві програми, спрямованих на боротьбу з булінгом. Одна з них – Zero (або Нуль), розроблена Університетом Ставангера, впроваджена у понад 400 школах Норвегії. Нуль допомагає шкільним працівникам ідентифікувати прояви булінгу, реагувати на міжособистісні конфлікти, запобігати знуцанню та інтегрувати зусилля, спрямовані на боротьбу з залякуванням у виховних заходах та навчальних заняттях. Програма залучає учнів та їх батьків до активної побудови здорового та безпечного мікросередовища, в якому немає цькування [21, с.38].

У Фінляндії діє програма KiVa, яка робить акцент на просвітницькій роботі з педагогічними працівниками та розробленні правильного освітнього клімату, наголошуючи на важливості слухати здобувачів освіти та забезпечувати їх право на голос. Програма організовує та рекомендує проходити обов'язкову підготовку педагогічним, науково-педагогічним та іншим працівникам закладу освіти, щоб вони були готові вживати заходів для запобігання та припинення булінгу під час освітнього процесу. KiVa розроблена експертами, які десятиліттями вивчають явище булінгу та його механізми. Доведено, що вже

після першого року її впровадження суттєво зменшується кількість випадків цькування. Численні дослідження показують, що KiVa ефективна і за межами Фінляндії. Нідерланди, Естонія, Італія та Уельс є одними з регіонів, де було проведено дослідження щодо KiVa та одержано позитивні результати [27].

У Південній Африці Національна система безпеки шкіл, запроваджена у 2015 році, розробила ресурси запобігання та управління булінгом та кібербулінгом. Заходи включають навчальні посібники, методичні рекомендації та вказівки щодо електронної безпеки, просування національної кампанії проти цькування та виникнення інших конфліктів, призначення радників для надання психологічно-соціальної підтримки учасників освітнього процесу, та патрульних поліцейських для забезпечення безпеки в будівлях закладів освіти та поза їх межами, а також способів для раннього виявлення булерів, а також відновлювальних заходів щодо них та підходів для підтримки жертв булінгу. Ресурси для таких методів доступні, зокрема, у Раді Європи, ЮНЕСКО та "Врятуй дітей". Одне із таких джерел, створене компанією Save the Children в Швеції, Південно-Східній Азії та Тихоокеанському регіоні і має назву «Позитивна дисципліна в повсякденному вихованні (PDEP)». Ця програма визначає ключові характеристики позитивної дисципліни: заклад середньої освіти не допускає насильства, з повагою ставиться до кожного учня, забезпечуючи його право на навчання; правильно обирається методика навчання, що дає можливість розвивати власну самодисципліну дітей; передбачаються правила та межі участі батьків в навчальному процесі; проводяться тренінги для педагогічних працівників, дітей та їх батьків для побудови взаємоповажних стосунків між ними. Таким чином, це підвищує компетентність та впевненість дітей у вирішенні складних ситуацій; вони навчаються ввічливості, емпатії, правам людини, самоповазі та повазі до інших [21, с.38-39].

Також, необхідною умовою ефективної протидії булінгу світовою спільнотою є впровадження механізмів допомоги, які повинні бути основним компонентом надійної національної системи захисту, яка виступатиме ресурсом для дітей та підлітків, а також як система направлення для тих, хто потребує консультації та допомоги. Прикладами використання таких механізмів звітності можна вважати: телефонні лінії довіри, чати та онлайн-звітування, скриньки "щастя і смутку", анонімні додатки, координаційні центри, реабілітаційні заклади, антибулінгові школи. Такі способи допомоги повинні бути доступними для всіх дітей та підлітків та враховувати бар'єри, з якими деякі люди можуть зіткнутися, повідомляючи про шкільне насильство та знущання [21, с.45].

У Канаді в провінції Онтаріо, розроблено Комплексний план дій щодо закладів середньої освіти, який вимагає, щоб кожна школа мала безпечну та ефективну шкільну команду та план запобігання та боротьби з булінгом. Також було розроблено цілий ряд допоміжних ресурсів, включаючи "Телефон довідки для дітей", який надає консультаційну інформацію та інформацію про знущання та безпеку в Інтернеті, посібник для підтримки батьків у розумінні ознак та причин булінгу та кібер-залежування, інструменти для підвищення рівня безпеки дітей в Інтернеті. Plan Kenya та Childline Kenya створили безкоштовну цілодобову телефонну лінію довіри для дітей. Служба, започаткована в березні 2008 року, надає як профілактичні, так і допоміжні послуги через навчально-виховні заклади. Тризначний номер, пов'язаний із послугою, запам'ятовується та є безкоштовним для всіх телефонних технологій. У Нідерландах діє Kindertelefoon - це анонімний телефон довіри для дітей до 18 років для обговорення низки проблем, включаючи булінг в школі. Вони також можуть поспілкуватися з навченим волонтером із Kindertelefoon через веб-сайт протягом 30 хвилин [21, с.45].

Таким чином, можемо зробити висновок, що світовою спільнотою вироблено багато ефективних та цікавих способів, засобів та заходів для протидії та попередженню випадків булінгу в освітньому середовищі.

Зважаючи на те, що булінг є складним, комплексним явищем, то боротьба з ним потребує рішучих дій з боку держави в напрямках внесення змін до чинного законодавства, удосконалення освітньої системи, оновлення підходів до підготовки педагогічних (науково-педагогічних) працівників, а також розроблення сучасних дієвих механізмів протидії йому. Тому доцільно зосередити увагу на аналізі існуючих способів і заходів протидії випадкам булінгу в закладах освіти. Так, на жаль, повністю викоренити його неможливо, адже це явище неминуче пов'язане з індивідуалізацією людей в їх поглядах,

характерах, цінностях, психологічних та розумових здібностей, проте можна значно мінімізувати кількість випадків цькування та захистити життя та здоров'я учасників освітнього процесу. Оскільки, феномен булінгу має міждисциплінарний характер, адже поширився у всі сфери життєдіяльності людини, то протидія йому має бути комбінованою. Проявлятися це має у заходах, спрямованих на роботу як з його безпосередніми учасниками (агресором, жертвою, свідками), так і з опосередкованими (батьками здобувачів освіти, керівництвом закладу освіти). Крім того, боротьба з булінгом повинна бути загальнодержавною метою, тому варто проводити просвітницьку діяльність й для суспільства загалом. Вченими виділено три ступеня запобігання випадкам насильства в освітньому середовищі: загальносуспільний, спеціальний та індивідуальний [8, с.70].

На першому рівні головним завданням держави є прагнення стабілізувати соціальну-економічну сферу, для того, щоб підвищити рівень життя населення, знизити обсяг безробіття, бродяжництва та жебракування, алкоголізації, наркоманії, відновити цінність інституту сім'ї, розвивати його в правильному векторі, протидіяти соціальному сирітству. Для цього, перш за все, мають обов'язково виконуватися норми Конституції та принцип верховенства права. Так, ст.48 Конституції України кожному гарантується право на рівень життя, який є достатнім, включаючи житло, одяг і харчування. А відповідно до ч. 3 ст. 51 Основного Закону, сім'я, дитинство та материнство охороняються державою. Крім того, в ч.1 ст. 8 Закону України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики» підкреслюється, що поліпшення соціального захисту дітей, утвердження соціально благополучних, фізично та морально здорових сімей, забезпечення доступним житлом громадян, насамперед малозабезпечених, з обмеженими фізичними можливостями, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також багатодітних сімей, подолання бідності і зменшення соціального розшарування належать до основних засад соціальної політики нашої держави. Що стосується безпосередньо закладів освіти, то на загальносуспільному рівні необхідно спрямувати сили на підвищення рівня правової культури учасників освітнього процесу, їх освіченості та поінформованості про причини і наслідки булінгу, заохочення до активної боротьби з цим явищем. Так, 26 травня 2020 року набув чинності Указ Президента «Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі». Даною стратегією наголошено на тому, що для побудови безпечного освітнього середовища необхідно подолати багато нагальних перешкод, що пов'язані, зокрема, з булінгом, а також з безвідповідальним використанням мережі Інтернет, невідповідністю педагогічних (науково-педагогічних) працівників до запобігання цькуванню в закладі освіти, незв'язним механізмом формування культури та непопулярністю здорового способу життя суспільства, недостатністю співпраці різних соціальних інституцій для вирішення вищевказаних проблем. Стратегія розрахована на повну реалізацію та завершення до 2024 року. На Кабінет Міністрів України покладено обов'язок щорічно до 1 квітня складати та затверджувати план дієвих заходів та звітувати про виконану роботу. Очікуваними результатами Національної стратегії розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі є створення комфортного, сприятливого, здорового освітнього середовища в абсолютній більшості закладів освіти, ефективне підвищення рухової активності дітей, досягнення повної відповідності санітарно-епідеміологічним стандартам добробуту населення, висока обізнаність кожного педагогічного працівника педагогічні про способи, методи та заходи запобігання, попередження і протидії будь-якому прояву цькування чи насильства[28]. Варто підкреслити, що загальносуспільна діяльність протидії булінгу має включати й внесення змін до чинних нормативно-правових актів та розроблення нових, спеціальних, які б відповідали умовам сьогодення. Як згадувалось вище, в Україні було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькування)». Зазначений нормативно-правовий акт став важливим кроком у процесі боротьби з даним явищем, адже вперше на національному рівні визначив поняття «булінгу», виділив його як окреме правопорушення, встановивши юридичну відповідальність за вчинення цькування. Однак, цим законом недостатньо врегульовано способи та заходи для попередження виникнення ситуацій булінгу. Для створення ефективного правового механізму, спрямованого на протидію та вирішення конфліктів між учасниками освітнього процесу, Україні варто запозичити зарубіжний законодавчий досвід, прийнявши

аналогічний закон про протидію булінгу в закладах освіти України, який узагальнить і систематизує окремі положення нормативно-правових актів різної юридичної сили, визначатиме етапи моніторингу дотримання та виконання норм законів, встановлюватиме конкретні правила для закладів освіти, їх адміністрацій та органів державної влади з приводу виявлення та реагування на випадки булінгу, а також сприятиме захисту всіх учасників освітнього процесу з тим, щоб агресори були притягнуті до юридичної відповідальності, жертви цькування отримали належну медичну допомогу, а батьки та інші законні представники дитини були належним чином обізнані про наслідки такого явища. Доцільним буде розроблення та впровадження програми чи додатку на смартфон, за допомогою яких жертви або свідки булінгу зможуть повідомляти правоохоронні органи про відповідні ситуації. Такі додатки вже діють у Чехії та відзначаються своєю дієвістю. Дуже часто особи, що постраждали від цькування не розповідають про свої проблеми, а отже ускладнюється можливість виявлення даної ситуації та її вирішення. Саме завдяки таким додаткам, жертва цькування може анонімно повідомити про вчинення насильства щодо неї, що допоможе оперативно відреагувати та припинити вчинення протиправних дій [29].

Наступним ступенем запобігання випадкам булінгу є спеціальний рівень, який є вузьконаправленим і передбачає деталізацію вищеперахованих загальносоціальних способів. На даному етапі необхідно детально вивчати причини конфліктів між учасниками освітнього процесу, щоб усунути криміногенні фактори, які сприяють їх виникненню. В Україні це завдання покладено на Національну поліцію України, служби у справах дітей, заклади освіти, заклади охорони здоров'я. Слід зазначити, що у 2016 році Міністерством освіти і науки України спільно з Національною поліцією України було розроблено «Методичні рекомендації щодо проведення просвітницько-профілактичних занять з учнями 1-11 класів за програмою «Школа і поліція». Вже у вступі зазначається, що протиправна поведінка дітей була і залишається серйозною проблемою нашого суспільства. Тому, необхідно спрямовувати всі сили на попередження правопорушень неповнолітніх, а не чекати настання несприятливих наслідків у майбутньому. Одним із способів попередження є проведення просвітницької діяльності в закладах середньої освіти та встановлення відкритого контакту між учнями 1-11 класів з представниками правоохоронних органів, обговорення та вирішення нагальних проблем, що виникають в їх мікросередовищі, ознайомлення з наслідками протиправних дій, підвищення правової свідомості та культури дітей. З цією метою підготовлено програму «Школа і поліція», яка містить розроблені плани тематичних уроків для кожного класу. Як зазначено в документі, для проведення просвітницької діяльності поліцейські вживають наступних заходів:

- проводять відкриті заняття з учнями та заохочують їх до правомірної поведінки;
- розробляють та узгоджують з адміністрацією школи стратегії протидії злочинності в закладі освіти;
- приймають активну участь у зборах педагогічних працівників та батьківських зборах для роз'яснення причин, наслідків, способів виявлення та реагування на вчинення правопорушень дітьми;
- поширюють серед учнів роздаткові інформативні матеріали відповідно до тематики заняття;
- разом з адміністрацією школи розробляють плани реагування на випадки правопорушення в закладі середньої освіти;
- надають допомогу особами, що стали жертвами правопорушення, вчиненого учасником освітнього процесу [30, с.5-7].

Спеціальний рівень протидії булінгу передбачає також запровадження в Україні діяльності практичних психологів у закладах освіти, яку врегульовано прийнятим Положенням про психологічну службу у системі освіти України, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України 22 травня 2018 року. Даний нормативно-правовий акт спрямований на систематичне вивчення психічного та фізичного розвитку, окремих мотивів їх поведінки, враховуючи вікові, розумові, фізичні, гендерних та інші індивідуальні характеристики, забезпечення сприятливих умов для їх повноцінного всебічного розвитку в закладі середньої освіти. Пункт 13 Розділу II Положення передбачає, зокрема, що психолог закладу освіти має здійснювати психологічну допомогу для адаптації учнів до колективу, консультації з питань навчання та виховання, моніторинг та аналізування динаміки розвитку здобувачів освіти. Крім

того, останнім підпунктом зазначено, що практичний психолог також повинен проводити роботу з дітьми, що постраждали від насильства. Однак, на жаль, детального роз'яснення щодо поведінки та реагування практичного психолога на випадок шкільного цькування чи булінгу немає.

Варто зазначити, що у Львові 5 червня 2021 року на засіданні виконавчого комітету Львівської міської ради було прийняте рішення про введення до штатного розпису закладів середньої освіти юристів. Так, їх головними обов'язками будуть проведення тендерних закупівель та постійного правового супроводу шкіл [31]. Однак, можна допустити покладення на них і таких завдань, як реагування та початкове вирішення конфліктів між учасниками освітнього процесу. Оскільки булінг (цькування) являється правопорушенням, що тягне за собою настання юридичної відповідальності, то шкільний юрист зможе надавати кваліфіковану правову допомогу та консультації вчителям, учням та їх батькам щодо правильних дій в ситуації цькування.

Таким чином, боротьба з булінгом на спеціальному рівні має включати наступні заходи:

- визначення суб'єктів проведення попереджувально-профілактичної діяльності серед учасників освітнього процесу;
- створення закладом середньої освіти сприятливих умов для недопущення ситуацій булінгу;
- підвищення якості роботи соціально-психологічних працівників закладу середньої освіти щодо проведення ними просвітницької роботи з педагогічними працівниками, учнями та їх батьками;
- підвищення обізнаності батьків та педагогічних працівників про причини, наслідки, відповідальність та способи ідентифікації булінгу;
- проведення бесід, тренінгів, семінаріумів, круглих столів з дітьми для зацікавленості їх у позитивній поведінці [13, с.79-80].

Наступний, індивідуальний ступінь протидії цькуванню у закладах середньої освіти передбачає систему заходів впливу на конкретну особу – агресора, жертву булінгу чи його свідка. На даному рівні обов'язки попередження випадкам булінгу покладаються на педагогічних працівників та батьків неповнолітнього. Серед індивідуальних заходів протидії цькуванню варто виділити:

- виявлення можливого агресора шляхом психологічної гри;
- проведення профілактичної бесіди з метою висловлення дитиною своїх проблем;
- проведення занять для підвищення самоконтролю;
- надання дитині доручень для привчання її до правомірних дій;
- обговорення причин виникнення ситуації булінгу;
- залучення дитини до активної діяльності класу;
- ознайомлення дитини з методами «приглушення» агресії та протидії насильству;
- проведення правового виховання дитини, ознайомлення з наслідками вчинення правопорушення;
- донесення до дитини, що вона не повинна підтримувати агресора чи долучатись до цькування [13, с.83-85].

Таким чином, головним завданням на індивідуальному етапі протидії булінгу є виокремлення потенційно можливих агресорів та жертв булінгу, приділення їм додаткової уваги для недопущення випадків цькування.

Висновок. Явище булінгу невпинно поширюється в закладах освіти, руйнуючи безпеку освітнього середовища. У 2018 році було зроблено важливий крок в напрямку протидії цькуванню у закладах середньої освіти України і на законодавчому рівні в Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» дефіновано визначення булінгу як певного діяння учасників освітнього процесу, яке може полягати у психологічному, фізичному, економічному або сексуальному насильстві, включаючи використання новітніх електронних технологій, та вчиняються щодо дитини (малолітньої чи неповнолітньої) або нею стосовно інших учасників освітнього процесу, у зв'язку з чим чого могла бути чи була заподіяна психологічна або фізична шкода здоров'ю потерпілого. Незважаючи на законодавче визнання булінгу, кількість міжособистісних конфліктів у закладах освіти не зменшується, тому розроблення дієвого механізму боротьби з цькуванням є актуальним та нагальним завданням. Як підкреслено в роботі, за останніми даними ВООЗ, Україна

входить в першу десятку європейських країн за рівнем поширення випадків шкільного насильства серед учнів 11-15 років. Причиною цього можна вважати пізню активізацію уваги дослідників до даної проблематики у порівнянні із зарубіжними країнами.

Дослідивши думки різних науковців, виокремлено такі ознаки булінгу, як: умисність діяння (як дія, так і бездіяльність), систематичність, участь трьох сторін: булера, потерпілого та свідків, наявність конкретної мети – психологічне подавлення та/або завдання фізичної шкоди, приниження, не розкаяння агресора, неможливість припинення булінгу без стороннього втручання. Важливим кроком для його протидії стало розроблення Міністерством освіти і науки України Наказу №1646 від 28.12.2019 «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти», яке уніфікувало дії закладів освіти у випадках виявлення цькування. Цей нормативно-правовий акт є своєрідним алгоритмом, який визначає ознаки булінгу, прояви, що можуть свідчити про його вчинення, суб'єктів реагування, а також встановлює механізм врегулювання таких ситуацій.

У науковій роботі досліджено питання юридичної відповідальності за вчинення булінгу. Підкреслено, що національним законодавством України передбачена тільки адміністративна відповідальність, однак, як правило, адміністративні стягнення накладаються на батьків, що не сприяє виправленню та перевихованню булерів.

На жаль, повністю побороти булінг нереально, однак можливо зменшити кількість його випадків завдяки аналізу існуючих способів та заходів протидії йому та виокремленню найдієвіших з них. З цією метою, у роботі детально проаналізовано досвід зарубіжних країн, які розробили та впровадили ряд цікавих заходів, що вже довели свою ефективність. В Україні боротьба з булінгом відбувається на трьох етапах: загальносуспільному, спеціальному та індивідуальному, кожен з яких детально описаний в ході роботи. До існуючих заходів, для реагування та початкове вирішення конфліктів між учасниками освітнього процесу запропоновано впровадити посаду шкільного юриста. Крім того, для підвищення обізнаності батьків та педагогічних, науково-педагогічних працівників про причини, ознаки та наслідки булінгу необхідним є проведення тренінгів, курсів, семінарів, що сприятимуть налагодженню контактів з дитиною та допоможуть завчасно виявити її внутрішні проблеми та вирішити їх, не допустивши загострення конфліктів, а також навчать будувати сприятливу та безпечну освітню атмосферу.

Література:

1. Безп'ятчук Ж. Булінг у школі: чому українські діти такі жорстокі? / Ж.І. Безп'ятчук // BBC News Україна. – URL: www.bbc.com/ukrainian/features-44425003.
2. Olweus D. Bullying at School: Basic Facts and Effects of a School Based Intervention Program / D. Olweus // Journal of Child Psychology and Psychiatry. – 1994. Vol. 35. No. 7, pp. 1171-1190. – URL: <file:///C:/Users/%D0%9E%D0%BB%D1%8C%D0%B3%D0%B0/Downloads/BullatschoolJofChildPs1994.pdf>.
3. Джуська А.В., Джуський В.В. Булінг - порушення права дитини на повагу до її гідності / А.В. Джуська, В.В. Джуський // Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. – 2019. – № 2. – С. 26–33.
4. Плутицька К.М. Підходи до розуміння булінгу як форми шкільного насильства / К.М. Плутицька // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. – 2017. - Вип. 29(2). - С. 78-80. - URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2017_29%282%29__21.
5. Можайкіна О.С., Коляда С.В. Булінг як форма делінквентної поведінки в підлітковому віці / О.С. Можайкіна, С.В. Коляда // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 1. – 2020. С.105-108. – URL: http://apnl.dnu.in.ua/1_2020/26.pdf.
6. Миронюк Т.В., Запорожець А.К. Удосконалення заходів протидії булінгу в Україні / Т.В. Миронюк, А.К. Запорожець // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2019. – №3(112). – С.21-28. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknuvs_2019_3_5.
7. Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння булінгу. – Київ : Український інститут дослідження екстремізму, 2017. – 84 с.

8. Про булінг (цькування) та як його подолати. Дітям, молоді та дорослим про важливе // К.: ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики». – 2020. – 40 с. – URL: <https://dismp.gov.ua/pro-bulinh-tskuvannia-ta-iaak-joho-podolaty-ditiam-molodi-ta-doroslym-pro-vazhlyve/>.
9. Дорожко І.І., Малихіна О.Є., Туріщева Л.В. Насильство. Булінг. Проблема в запитаннях та відповідях / І.І. Дорожко, О.Є. Малихіна, Л.В. Туріщева // Х.: ВГ «Основа», 2019. – 114 с.
10. Овчарова Л.М., Чепелева С. Сирітство в Україні як соціальна проблема та шляхи її вирішення / Л.М. Овчарова, С. Чепелева // Вісник Приазовського державного технічного університету(Серія: Соціально-гуманітарні науки та державне управління). – 2019. – №3. – С. 45-49.
11. Тілікіна Н. В. Булінг (цькування) в закладі освіти як явище: Модуль 1 / Н.В. Тілікіна, К.О. Гольцберг, А.А. Мельниченко// Prometheus: Протидія та попередження булінгу (цькуванню) в закладах освіти. – 2019. – С. 2-4. URL: https://courses.prometheus.org.ua/assets/courseware/v1/da719043af200eefe0c8f1347eff7736/asset-v1:MON+AB101+2019_T2+type@asset+block/%D0%9C%D0%9E%D0%94%D0%A3%D0%9B%D0%AC-1_%D0%91%D1%83%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%B3-%D1%8F%D0%BA-%D1%8F%D0%B2%D0%B8%D1%89%D0%B5_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82.pdf.
12. Адажій О. Цькування у школі. Наслідки знуцання і для жертви, і для агресора: спецпроект «безпечна школа» / О. Адажій // Главком. – 2018. – URL: <https://glavcom.ua/country/society/ckuvannya-u-shkoli-naslidki-znushchannya-i-dlya-zhertvi-i-dlya-agresora-464608.html>.
13. Запорожець А.К., Миронюк Т.В., Левченко Ю.О. Булінг в Україні – кримінологічна характеристика та запобігання: монографія / А.К. Запорожець, Т.В. Миронюк, Ю.О. Левченко. – К.: ФОП Маслаков. – 2020. – 136 с.
14. Протидія булінгу // Міністерство освіти і науки України. – URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/protidiya-bulingu>.
15. Тілінкіна Н.В. Форми та види булінгу (цькування): Модуль 1 / Н.В. Тілінкіна // Prometheus: Протидія та попередження булінгу (цькуванню) в закладах освіти. – 2019. – С.5-7. - URL: https://courses.prometheus.org.ua/assets/courseware/v1/da719043af200eefe0c8f1347eff7736/asset-v1:MON+AB101+2019_T2+type@asset+block/%D0%9C%D0%9E%D0%94%D0%A3%D0%9B%D0%AC-1_%D0%91%D1%83%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%B3-%D1%8F%D0%BA-%D1%8F%D0%B2%D0%B8%D1%89%D0%B5_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82.pdf.
16. Bogel-Burroughs N. Your Child Bullied Someone? That'll Cost You \$313 / N. Bogel-Burroughs // The New York Times. – 2019. – URL: <https://www.nytimes.com/2019/06/11/us/bullying-schools-parents-fines.html>.
17. What is image based abuse? // Netsafe. – 2020. – Mode access: <https://www.netsafe.org.nz/image-based-abuse/>.
18. Костюк О.С. Досвід Канади щодо антибулінгової роботи в середній школі / О.С. Костюк // Порівняльно-педагогічні студії. 2015. – №4(26). – URL: library.udpu.edu.ua/library_files/poriv_ped_stydii/2015/04/4.pdf.
19. Лежнева Т.М., Черноп'ятов С.В. Склад булінгу (цькування) як адміністративного правопорушення / Т.М. Лежнева, С.В. Черноп'ятов // Порівняльно-аналітичне право. – 2019. – С.136-139. – URL: <http://ir.duan.edu.ua/bitstream/123456789/3053/1/37.pdf>
20. Мироненко-Шульган О. Світовий досвід протидії булінгу та аналіз судової практики в Україні / О. Мироненко-Шульган // Національна Асоціація Адвокатів України. – 2019. – URL: <https://unba.org.ua/publications/print/4897-svitovij-dosvid-protidii-bulingu-ta-analiz-sudovoi-praktiki-v-ukraini.html>.
21. School violence and bullying: global status report / UNESCO. Assistant Director-General for Education, 2010-2018 (Qian Tang). writer of foreword // Digital library UNESDOC: International Symposium on School Violence and Bullying: from Evidence to Action, Seoul. – 2017. – 54 p. – URL:

<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246970?posInSet=2&queryId=485dfd65-24f1-472d-a3b3-7874c0f1e51a>.

22. Anti-Bullying Act of 2013: Republic Act no. 10627 of July 23, 2012 / Republic of the Philippines// Metro Manila: Fifteens Congress of the Philippines. – 2013. – URL: https://www.lawphil.net/statutes/repacts/ra2013/ra_10627_2013.html.

23. National Safe Schools Framework // URL: http://www.curriculum.edu.au/verve/_resources/natsafeschools_file.pdf.

24. Basic Education Act 628/1998 Amendments up to 1136/2010// Finland. – 1998. – URL: <https://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1998/en19980628.pdf>.

25. Enhancing Online Safety for Children Act No. 24, 2015 // Australia. – 2015. – URL: <https://www.legislation.gov.au/Details/C2015A00024>.

26. What is the HDCA? // NETSAFE. – 2020. – URL: <https://www.netsafe.org.nz/what-is-the-hdca/>

27. KiVa Antibullying Program // Finland: Ministry of education and culture. – URL: <https://www.kivaprogram.net/faq-kiva/>.

28. Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі: Указ Президента України від 25 травня 2020 року №195/2020 // Урядовий кур'єр. – 2020. - № 98. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195/2020#Text>

29. Стеценко С. «Ми не можемо вслідкувати за кожним класом та перервою» – як в Чехії борються з булінгом / С. Стеценко. – 2019. – URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30123070.html>.

30. «Методичні рекомендації щодо проведення просвітницько-профілактичних занять з учнями 1-11 класів за програмою «Школа і поліція» / за заг.ред. Журавель Т., Новохатньої К., Шмалька А. // 2016. – URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/17735/1/T_Zhuravel_K_Sergeieva_SPGRM_SPSR_IL.pdf.

31. Григор'єва С. У львівських школах працюватимуть юристи / Львівська міська рада. – 2020. – URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/society/education/279421-u-lvivskykh-shkolakh-pratsiuvatymut-iurysty>